

Чатыры абласныя цэнтры (Брэст, Віцебск, Гомель, Гродна) знаходзяцца на ўскраінах абласцей. Акрамя абласных цэнтраў, існуе больш за 10 буйных гарадоў, якія выконваюць разнастайныя функцыі. Прапануйце варыянт змены АТП з вылучэннем 20–30 галоўных адміністрацыйных адзінак, якія замяняць цэнтры абласцей і раёнаў.

Падвядзём вынікі. Фарміраванне тэрыторыі Беларусі адбывалася да 1964 г. З 1989 г. у Беларусі вылучаецца 1475 адміністрацыйных адзінак, у т. л. 6 абласцей і 118 раёнаў.

Праверце сябе. 1. Якія адзінкі АТП існавалі на Беларусі ў розныя часы? 2. Якія апошнія змены АТП Беларусі праводзіліся на ўзроўні абласцей і раёнаў?

Праблемныя пытанні. Якія галоўныя адміністрацыйныя адзінкі, на ваш погляд, мэтазгодна пакінуць пры ўдакладненні адміністрацыйнага падзелу?

Ад тэорыі да практыкі. Пры дапамозе карт атласа вызначце раённыя цэнтры, больш аддаленыя ад абласных цэнтраў, чым ад Мінска.

§ 3. Геаграфічныя даследаванні

Успомніце. Які ўнёсак у развіццё геаграфічных даследаванняў свету зрабілі ўраджэнцы Беларусі? Якія навукі адносяцца да геаграфічных? Якія сучасныя геаграфічныя навукі развіваюцца найбольш хуткімі тэмпамі?

1. Асноўныя этапы геаграфічных даследаванняў Беларусі.

Даследаванні Беларусі ў розныя часы мелі свае асаблівасці, адрозніваліся метадыкай і арганізацыяй, абсталяваннем, ахопам тэрыторыі. Умоўна геаграфічныя даследаванні тэрыторыі сучаснай Беларусі можна падзяліць на тры этапы: дасавецкі (да кастрычніка 1917 г.), даваенны (да 1941 г.), сучасны (пасля 1945 г.).

2. Даследаванні тэрыторыі Беларусі на дасавецкім этапе. На дасавецкім этапе даследаванні мелі эпизадычны характар і звычайна ахоплівалі асобныя рэгіёны Беларусі.

Першыя звесткі пра геаграфічныя аб'екты Беларусі змяшчаюцца на антычных і сярэднявечных картах. У канцы XVI ст. па ініцыятыве нявіжскага князя Мікалая Крыштофа Радзівіла была падрыхтавана карта ВКЛ з каардынатнай сеткай, населенымі пунктамі, рэкамі і азёрамі. Радзівілаўская карта стала здабыткам еўрапейскай картаграфіі. Дзякуючы ёй за этнічнай тэрыторыяй беларусаў замацоўваецца назва

«Белая Русь». Потым тэрыторыя Беларусі была паказана на картах польскіх картографіаў.

Найбольшы ўнёсак у картаграфаванне Беларусі ў XIX ст. зрабіла экспедыцыя ваенных тапографіаў. Экспедыцыю ўзначальваў рускі геадэзіст К. І. Тэнер. Яна працавала амаль 50 гадоў. Былі складзены ваенна-тапографічныя карты губерняў (трохвёрсткі), праведзены градусныя вымярэнні дугі мерыдыяна і паралелі.

На тэрыторыі Беларусі знаходзіцца 31 пункт Дугі Струвэ, з якіх пяць уключаны ў Спіс Сусветнай спадчыны ЮНЕСКА. Знайдзіце пункты Дугі Струвэ на карце (с. 70–71 атласа).

На працягу першага этапу былі адкрыты радовішчы глін, мергелю, балотных жалезных руд, торфу, фасфарытаў і іншых карысных выкапняў. Складзены стратыграфічныя схемы ападкавага чахла, даказана неаднарозовасць зледзяненняў на тэрыторыі Беларусі.

У XVIII ст. з развіццём суднаходства і лесасплаву ўзнікла патрэба ў будаўніцтве каналаў. На працягу XVIII–XIX стст. каналамі былі звязаны сістэмы Прыпяці і Заходняга Буга, Прыпяці і Шчары, Бярэзіны і Заходняй Дзвіны, Нёмана і Віслы. Знайдзіце іх на карце і растлумачце, якая асаблівасць геаграфічнага становішча абумовіла неабходнасць будаўніцтва каналаў.

На мяжы XVIII–XIX стст. пачаліся сістэматычныя кліматычныя і гідралагічныя назіранні. У 1808 г. у Магілёве была адкрыта першая метэастанцыя, а на пачатку XX ст. на тэрыторыі Беларусі ўжо функцыянавала каля 100 дзяржаўных і прыватных метэастанцый. Для забеспячэння суднаходства ў XIX ст. пачалі праводзіцца назіранні за ўзроўнем вады ў рэках на гідралагічных пастах у Віцебску (1838 г.), Пінску, Мазыры, Гомелі.

Даследаванні глеб Беларусі пачаліся з утварэння ў 1848 г. Горы-Горацкага земляробчага інстытута — адной з найлепшых сельскагаспадарчых устаноў тагачаснай Еўропы. Вялікае значэнне ў развіцці геаграфічных даследаванняў Беларусі меў і Віленскі ўніверсітэт, у якім вучыліся Ігнат Дамейка, Іосіф Ходзька і іншыя вядомыя даследчыкі.

На працягу дасавецкага этапу на тэрыторыі Беларусі праходзіла некалькі комплексных экспедыцый: акадэмічныя (пад кіраўніцтвам І. І. Ляпёхіна і В. М. Севергіна), ваенных тапографіаў К. І. Тэнера, Заходняга па асушэнні балот.

Комплексная Заходняя экспедыцыя, узначаленая І. І. Жылінскім, мела вялікае значэнне для вывучэння прыроды Палесся. Экспедыцыя была арганізавана ў канцы XIX ст. і доўжылася больш за 25 гадоў. Вынікам даследаванняў стаў генеральны план асушэння палескіх балот, які быў рэалізаваны. Арганізаваны метэастанцыі ў Пінску, Васілевічах, створаны вадамерныя пасты, даследаваны рэльеф Палесся.

3. Даследаванні прыроды і гаспадаркі Беларусі на даваенным этапе.

На дадзеным этапе актывізавалася вывучэнне прыродных умоў і гаспадаркі Беларусі. З'явіліся нацыянальныя навучальныя і навуковыя ўстановы, былі заснаваны Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт і Акадэмія навук Беларусі. Даследаванні пачалі праводзіцца планамерна і ахопліваць усю тэрыторыю рэспублікі.

Далейшае развіццё атрымалі даследаванні рэльефу і геалагічнай будовы. У 1919–1930 гг. праведзена геалагічная здымка тэрыторыі краіны. Яе вынікам стала адкрыццё шэрагу карысных выкапняў. Пад кіраўніцтвам М. М. Цапенкі выйшла ў свет карта чацвярцічных адкладаў, распрацавана класіфікацыя рэльефу, зарадзілася навуковая школа геологаў.

Праводзіліся даследаванні водных аб'ектаў. З 1931 г. пачала дзейнічаць служба гідралагічных прагнозаў. Быў складзены першы водны кадастр з характарыстыкай водных рэсурсаў 130 рэк і 15 азёр, праведзена ацэнка гідраэнергетычнага патэнцыялу рэк. Пашырылася сетка метэастанцый. У 1930 г. створана Мінская гідраметэаралагічная абсерваторыя. Пачалі складацца прагнозы надвор'я. Найбольшы ўнёсак у кліматычныя даследаванні Беларусі зрабіў А. І. Кайгарадаў.

Узрасло значэнне даследаванняў глебавага покрыва. Створана Беларуская сельскагаспадарчая акадэмія. Пачаліся даследаванні глеб гаспадарак. Вялікае значэнне ў галіне класіфікацыі глеб мелі працы Я. М. Афанасьева — заснавальніка глебай навуковай школы. Выйшла ў свет зводная карта глеб БССР. Працягнулася вывучэнне расліннага і жывёльнага свету. Распрацавана тыпалогія лясоў і праведзена лесарасліннае раённае пад кіраўніцтвам І. Д. Юркевіча.

На новы ўзровень узняліся географічныя даследаванні прамысловасці, сельскай гаспадаркі, насельніцтва краіны. Вядучымі ўстановамі па правядзенні эканоміка-геаграфічных даследаванняў сталі Дзяржплан БССР, Інстытут эканомікі АН БССР і інш. Вялікі ўнёсак географы зрабілі ў распрацоўку пытанняў індустрыялізацыі краіны. Былі абгрунтаваны схемы раённага, якія прадугледжвалі стварэнне ў Беларусі адміністрацыйных абласцей.

Вялікі ўнёсак у станаўленне геаграфіі ў Беларусі зрабіў А. А. Смоліч — навуковец-географ, адзін з заснавальнікаў Акадэміі навук Беларусі, першы прафесар геаграфіі ў Беларусі (мал. 8). Ён напісаў некалькі фундаментальных геаграфічных прац. Сярод іх першы падручнік для беларускай школы «Геаграфія Беларусі» (1919), які тройчы перавыдаваўся.

Мал. 8. А. А. Смоліч

4. Роля геаграфічных даследаванняў у вырашэнні гаспадарчых задач на сучасным этапе.

Сучасны этап геаграфічных даследаванняў Беларусі мае шэраг адрозненняў. Вылучылася шмат кірункаў у сістэме геаграфічных навук: геаграфія турызму, геаэкалогія, геадэмаграфія, геаінфарматыка і інш. Складзены буйнамаштабныя тэматычныя карты. Паспяхова развіваецца прагназаванне, мадэляванне, ствараюцца геаінфармацыйныя сістэмы. Фактычны матэрыял, сабраны навукоўцамі, абагульнены ў манаграфіях, даведніках, атласах. Асобна можна вылучыць энцыклапедыі «Прырода Беларусі» (1986–1989 і 2009–2011).

На тэрыторыі краіны адкрыты шэраг радовішчаў карысных выкапняў: нафта, калійная і каменная солі, мел, даламіт, будаўнічы камень і інш. Неаднаразова ўдакладняліся і выдаваліся геалагічныя і геамарфалагічныя карты. Было праведзена геамарфалагічнае раяніраванне тэрыторыі Беларусі.

У галіне даследаванняў рэк і азёр паспяхова вырашаюцца праблемы комплекснага выкарыстання водных рэсурсаў. Рэгулярна вядзецца водны кадастр Беларусі. У БДУ функцыянуе навуковая школа возеразнаўства, заснаваная прафесарам В. П. Якушкай (мал. 9). Праведзены даследаванні азёр, выканана іх класіфікацыя, складзена інфармацыйная база па азёрах краіны.

Мал. 9. В. П. Якушка

Дзякуючы выкарыстанню інфармацыйных тэхналогій павялічылася дакладнасць прагнозаў надвор'я. Сучасныя даследаванні накіраваны на вывучэнне праблемы змены клімату, уздзеяння клімату на чалавека і г. д.

У 1960-я гг. складзены глебавыя карты ўсіх гаспадарак рэспублікі. Удакладнена класіфікацыя глеб, праведзена глебава-геаграфічнае раяніраванне. У межах глебай навуковай школы І. С. Лупіновічам праводзяцца

Мал. 10. В. С. Аношка

геахімічныя даследаванні глеб, сфарміраваўся рэспубліканскі навуковы цэнтр у Мінску. Пад кіраўніцтвам А. Р. Мядзведзева праведзена якасная ацэнка глеб Беларусі для іх выкарыстання ў сельскай гаспадарцы. Дзякуючы работам В. С. Аношкі (мал. 10) з'явілася новая галіна географічнай навукі — меліярацыйная географія.

У 1950–1960-я гг. пад кіраўніцтвам В. А. Дзяменцьева пачаты ландшафтныя даследаванні, прапанавана схема фізіка-геаграфічнага раўнавання, сфарміравана ландшафтная школа. У 1980–1990-я гг. праведзена класіфікацыя ландшафтаў, выйшла ў свет ландшафтныя карты Беларусі.

Асноўны кірунак эканоміка-геаграфічных даследаванняў — вырашэнне эканамічных і сацыяльных праблем краіны, удасканаленне тэрытарыяльнай арганізацыі прамысловасці, сельскай гаспадаркі, транспарту, сацыяльнай сферы, насельніцтва і г. д.

Хуткімі тэмпамі развіваецца географія насельніцтва. У навуковых работах разглядаюцца праблемы дынамікі насельніцтва, размяшчэння працоўных рэсурсаў, дэмаграфічныя праблемы, асаблівасці сельскага рассялення. Усё большае значэнне маюць даследаванні невытворчай сферы, накіраваныя на ўдасканаленне яе тэрытарыяльнай структуры: географія турызму і іншых галін. З'явіліся тэматычныя карты Беларусі і асобных яе рэгіёнаў.

У 2002 г. быў выдадзены Нацыянальны атлас Беларусі, які падвёў вынікі географічнага вывучэння тэрыторыі Беларусі ў XX ст. У 2024 г. праведзены работы па яго актуалізацыі і перавыданні. У 2017 г. выйшаў Географічны атлас настаўніка з інфармацыяй пра прыроду, гаспадарку і сацыяльную сферу свету і Беларусі.

Падвядзём вынікі. У даследаваннях Беларусі вылучаюцца тры этапы: дасавецкі, даваенны і сучасны. Самыя вядомыя экспедыцыі першага этапу: акадэмічныя І. І. Ляпёхіна і В. М. Севергіна, ваенных тапаграфістаў К. І. Тэнера, Заходняя па асушэнні балот І. І. Жылінскага. На другім этапе даследаванні праводзіліся навуковымі ўстановамі і ахоплівалі ўсю тэрыторыю краіны. На сучасным этапе развіваюцца прагназаванне, мадэляванне, геаінфармацыйныя тэхналогіі, якія дазваляюць вырашаць задачы рацыянальнага прыродакарыстання.

Праверце сябе. 1. Чаму геаграфічныя даследаванні Беларусі падзяляюцца на тры этапы? 2. У якіх гарадах і калі пачалі праводзіцца назіранні на метэастанцыях і гідрапастах? 3. Як уплывае на геаграфічныя даследаванні развіццё інфармацыйных тэхналогій?

Праблемныя пытанні. 1. Чаму на першым этапе найбольшых поспехаў дасягнулі даследаванні ў галіне картаграфіі? 2. Якое значэнне для развіцця геаграфіі Беларусі мелі экспедыцыі першага этапу? 3. Якую практычную накіраванасць маглі б мець даследаванні вашага рэгіёна?

Ад тэорыі да практыкі. 1. Па картах атласа знайдзіце каналы і складзіце кароткія паведамленні пра іх будаўніцтва. 2. Падрыхтуйце паведамленне пра градусныя вымярэнні дугі мерыдыяна (Дугі Струвэ) і дугі паралелі, праведзеныя на пачатку XIX ст. пад кіраўніцтвам К. І. Тэнера. 3. Падрыхтуйце прэзентацыі пра навуковыя дасягненні беларускіх географуў на даваенным і сучасным этапах.

§ 4. Геаграфічныя назвы

Успомніце. Якія назвы геаграфічных аб'ектаў свайго мясцовасці вы ведаеце? Успомніце цікавыя назвы геаграфічных аб'ектаў.

1. Тапаніміка. З даўніх часоў людзей цікавіла паходжанне назваў геаграфічных аб'ектаў, таму што кожная з іх мае пэўны сэнс. Сваё адлюстраванне ў назвах знайшлі асаблівасці прыродных кампанентаў, гісторыя фарміравання тэрыторыі, кірункі гаспадарчай дзейнасці. Цяпер у Беларусі налічваецца 200 гарадскіх паселішчаў, каля 23 000 сельскіх населеных пунктаў, каля 21 000 рэк і ручаёў, каля 11 000 азёр і вадасховішчаў, сотні формаў рэльефу, радовішчаў карысных выкапняў, вуліц і плошчаў, іншых геаграфічных аб'ектаў. І ўсе яны маюць свой пэўны адрас у выглядзе геаграфічнага імя. А колькі назваў геаграфічных аб'ектаў не з'яўляюцца афіцыйнымі і захоўваюцца толькі ў памяці мясцовых жыхароў!

Фарміраванне назваў ішло на працягу доўгага часу. На тэрыторыі нашай краіны жылі розныя этнічныя групы, што адбілася ў беларускіх тапонімах. Шмат назваў пакінулі славянскія і балцкія плямёны, ёсць аб'екты з назвамі цюркскага паходжання. Як вы думаеце, чаму менавіта гэтыя этнасы паўплывалі на фарміраванне геаграфічных назваў?

Растлумачыць паходжанне назваў геаграфічных аб'ектаў дапамагае тапаніміка. Аб'ектам вывучэння гэтай навукі з'яўляюцца геаграфічныя назвы, ці тапонімы. Да найбольшых груп тапонімаў адносяцца айконімы,